

Tür: Araştırma Makalesi

Kabul Tarihi: 4 Mayıs 2023

Gönderim Tarihi: 15 Nisan 2023

Yayımlanma Tarihi: 24 Haziran 2023

Atıf Künyesi: Karataş, Ahmet (2023), "Kutadgu Bilig'de Yer Alan Çok Anlamlı İsimlerin Eş Zamanlı Anlam Bilimi Bakımından Değerlendirilmesi", **International Journal of Turkish Academic Studies (TURAS)**, C. 4, S. 1, s. 90-119.

"KUTADGU BİLİG'DE YER ALAN ÇOK ANLAMLI İSİMLERİN EŞ ZAMANLI ANLAM BİLİMİ BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ"

Ahmet KARATAŞ¹

10.54566/turas.1284022

ÖZ

Dil biliminin ilgilendiği başlıca konular arasında yer alan anlam bilimi, dildeki sözcükleri anlamları bakımından inceleyen bir bilim dalıdır. Anlam bilimi de kendi içerisinde alt başlıklara ayrılmaktadır. Bunlardan biri de çok anlamlı sözcüklerdir. Çok anlamlı

¹ Dr., 10Ahmetkaratas@gmail.com, ORCID 0000-0001-6698-8371

sözcükler, bir kelimenin temel anlamından hareketle, söz konusu sözcüğün temel anlamı ile ilişkisini kaybetmeden yeni yeni kavramları gösterir duruma gelmesidir. Çok anlamlı sözcüğün yan anlam kazanımı, sözcüğün temel anlamıyla az ya da çok bağlantılı olarak benzerlik, yakınlık, amaç, neden-sonuç, parça-bütün vb. ilişkilerle bir bağ kurması ile oluşur. Bu yolla başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge, daha sonra pek çok kavramı karşılar bir niteliğe bürünür.

Bu çalışmada, XI. yüzyılda Türkçe'nin bilim dili olarak kullanıldığını gösterir bir eser olan Kutadgu Bilig'deki çok anlamlı isimler tespit edilmiştir. Tespit edilen bu isimlerin değerlendirilmesi için eş zamanlı anlam bilimi yöntemi kullanılmıştır. Öncelikle, çalışmada örneği verilen çok anlamlı isimlerin etimolojik önerilerine yer verilmiş olup, daha sonra bu isimler, Karahanlı Türkçesi eserlerini oluşturan Dîvânu Lugâti't Türk, Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesi (Rylans Nüshası), Atebetü'l-Hakayık, Divân-ı Hikmet (Kökşetav Nüshası) çerçevesinde eş zamanlı olarak değerlendirilmiştir. Son olarak da, Kutadgu Bilig'de yer alan çok anlamlı isimlerin metin içerisindeki kullanımı gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Dil bilimi, anlam bilim, çok anlamlılık, eş zamanlı anlam bilimi, Kutadgu Bilig.

EVALUATION OF POLYSEMİC NAMES İN QUTADGU BİLİĞ İN TERMS OF SYNCHRONİC SEMANTİCS

ABSTRACT

Semantics, one of the primary subjects of interest in linguistics, is a field of study that analyzes the meanings of words in a language. Semantic is also divided into sub-headings. Polysemantic is one of them. Polysemantics is based on the underlying meaning of a word; additional conceptions emerge without losing their connection to the basic meaning of the word in question. A polysemantic's acquisition of a side meaning is the similarity, closeness, purpose, cause-effect, part-whole, etc., that is more or less related with the primary meaning of the word. It is developed through the establishment of a connection through relationships. As a result, the indication, which is initially a symbol of a single concept, eventually acquires a quality that meets numerous conceptions.

Polysemic names in Qutadgu Bilig have been identified in this work, which demonstrates that Turkish was utilized as a scientific language in the eleventh century. The identified names were evaluated using synchronic semantics. First, the study of names is based on the polysemy etymological proposals set forth in the given example, and then these names, the creators of the works Dîvânu Lugâti't Türk, the first Karakhanid Turkish

translation of the Quran (Rylans Copy), Atebetü'l-hakayk, Divân-ı Hikmet (Kökşetav Copy), were assessed as synchronic within the framework of Lastly, the textual usage of polysemantic names in Kutadgu Bilig is demonstrated.

Keywords: Linguistics, Semantic, polysemy, polysemantic, Qutadgu Bilig.

GİRİŞ

İnsanı diğer canlılardan ayıran temel özelliklerden bir tanesi de anlama ve anladığını ifade etme biçimidir. İnsanoğlu, var olduğu günden bugüne değin somut ve soyut her türlü varlığı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Bunun sonucu olarak seslerin, köklerin, eklerin, sözcüklerin ve cümlelerin belirli bir düzen içerisinde ifade edilmesi, anlam biliminin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Dil biliminin başlıca konuları arasında yer alan anlam bilimi (Al. semantik, Fr. sémantique, İng. Semantics), dildeki sözcükleri anlamları bakımından ele alıp inceleyen bir bilim dalıdır. Daha özel bir ifade ile anlam bilgisi, saymaca bir bilim olan ve ancak biçim birimi düzleminde bir değer taşıyan ses birimi dışındaki söz ve söz dizimi yapılarındaki anlam değişmelerini izleme bilgisidir (Karaağaç, 2013: 31). Anlam biliminin ele aldığı alt konu başlıkları da anlamla ilgili temel kavramlar, sözcüklerde temel anlam, sözcüklerde yan anlamlar, eş anlamlı sözcükler, karşıt anlamlı sözcükler, çok anlamlı sözcükler ve anlam değişmeleri olmak üzere yediye ayrılmaktadır (Eker, 2017: 34). Bunlardan biri olan çok anlamlı sözcükler (Al. polysemie, Fr. polysemie, İng. polysemy), bir sözcüğün birden fazla anlamı bünyesinde bulundurmasıdır.

Bir dile ait söz varlığında yer alan bazı sözcüklerin birden çok anlama sahip olduğu birçok örnek mevcuttur. Sözcüğün sahip olduğu bu anlam çeşitleri arasında esas anlamı (gerçek anlamı, asıl anlamı), yan anlam(lar)ı, mecaz anlam(lar)ı ve eğer terimleştirilmiş ve bir meslek yahut iş alanına ait özel bir kelime haline getirilmişse terim anlam(lar)ı bulunabilmektedir (Berbercan, 2013: 84). Sözcüğün esas yani gerçek anlamını, sözcüklerin ilk ortaya çıktıklarında karşıladıkları ilk anlamları oluşturur. Bir başka deyişle sözcüğün kazandığı ilk anlam, o sözcüğün gerçek anlamını oluşturur. Örnek verecek olursak; Eski Türkçe'de kullanılan "köz" sözcüğü "göz, görme organı" olarak kullanılmaktadır. Bu anlam "köz" sözcüğünün gerçek anlamıdır. Geçmişten geleceğe hangi dilde olursa olsun, pek çok sözcüğün birden fazla anlamı karşıladığı görülmektedir. Sözcüklerin bu özelliği, insanoğlunun kavramları kimi zaman daha etkili, daha somut, daha kolay biçimde dile getirebilmek için, aralarında biçim, işlev, amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan başka kavramlara dayanarak açıklamak istemesinden kaynaklanır; zaman zaman benzetmeli, nükteli anlatım eğilimini de içerir (Aksan, 2009: 58). Bu eğilim ve istek, sözcüklerin gerçek anlamlarından başka yeni anlamlar kazanmalarına sebep olur. Böylece sözcüklerin yan

anlamları oluşur. Sözelimi; Eski Türkçe’de kullanılan “*sabçıl/savçı*” sözcüğü “haberci, elçi” anlamında kullanılırken, Karahanlı Türkçesi döneminde “*sawçı*” sözcüğü “elçi, haberci; peygamber” anlamlarında kullanılmıştır. Bilindiği üzere Karahanlılar, İslamiyeti benimsemiş, yeni bir dinî kültürel çevre ile tanışmışlardır. Farsça bir sözcük olan peygamber (Allah’ın emir ve yasaklarını insanoğluna bildirmekle görevli kimse) kelimesinin anlamını, anlam genişlemesi yoluyla “*sawçı*” sözcüğüne yükleyerek yeni bir anlam dairesi oluşturmuşlardır. Örnekten anlaşılacağı üzere anlam gelişmesi olayında dinî sebepler, sosyal ve kültürel çevre, zaman gibi faktörler de etkili olmaktadır. Mecaz anlamlar (benzetme, iğretileme) ise, bir sözcüğün gerçek anlamı dışında bir ilgi veya benzetme sonucu başka anlamlarda kullanılmasıyla oluşmaktadır. Örneğin; Türkçe Sözlükte “*Ağır*” sözcüğü “1. Tartıda çok çeken. 2. Çapı, boyutu büyük. 3. Yavaş. 4. Yoğun. 5. Fiziksel sebeplerden dolayı güç işiten. 6. *mec.* Değeri çok olan, gösterişli. 7. *mec.* Çetin, güç. 8. *mec.* Ciddi. 9. *mec.* Sıkıntı veren, bunaltan. 10. *mec.* Dokunaklı, insanın gücüne giden, kırıcı. 11. *mec.* Ağırbaşlı, ciddi. 12. *mec.* Keskin, boğucu (koku). 13. Kısık, alçak. 14. *mec.* Davranışları yavaş olan. 15. *mec.* Sindirimi güç (yiyecek). 16. Ağır sıklet. 17. Yavaş bir biçimde” anlamlarına sahiptir (TDK, 2019: 40). Sözcüğün gerçek anlamı olan “ağırlık, tartıda çok çeken” anlamlarından hareketle söz konusu sözcük “değeri çok olan; çetin, güç; ciddi; sıkıntı veren, bunaltan; dokunaklı, insanın gücüne giden, kırıcı; ağırbaşlı, ciddi; keskin, boğucu (koku); davranışları yavaş olan; sindirimi güç (yiyecek)” şeklinde bir ilgi, benzetme sonucunda mecaz anlamlarını kazanmıştır. Bu anlamlar, gerçek anlamın dışında kalan bir anlam boyutunu ifade ettiği için gizli ve gizemlidir. Bu gizemin her dil kullanıcısı ya da muhatabı tarafından sezilememesi de mecaz anlamlarda asıl önemli noktayı oluşturur (Berbercan, 2013: 84). Çok anlamlılığı oluşturan diğer bir anlam türü de terim anlamıdır. Sözcüklerin terim anlam(lar)ı, bilim, teknik, sanat, spor, zanaat gibi çeşitli uzmanlık alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki ad(lar)dır (Korkmaz, 2010: 213). Eski Türkçe’de yön belirten “*yırı*” sözcüğü “kuzey” anlamı ile coğrafi bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda tanımları verilen anlam çeşitlerinin ve örneklerinin birkaçı ya da hepsi sözcükte çok anlamlılığı oluşturmaktadır.

1. Çok Anlamlılık (Polysemy)

Anlam türlerinden biri olan çok anlamlı sözcükler, bir sözcüğün birden çok anlama sahip olmasını ifade eder. Korkmaz’a göre çok anlamlılık, bir kelimedede temel anlamla bağlantılı birden çok anlamın bulunması; bir kelimenin anlam genişlemesi yoluyla, asıl anlamı ile olan ilişkisini kaybetmeden yeni anlamlar kazanmasıdır (Korkmaz, 2010: 61). Aksan, çok anlamlılığı şu şekilde açıklamaktadır: Başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge,

genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla her dilde, ilişkili, yeni kavramlarla da anlatır duruma gelmektedir. Çok anlamlılıkta gösterge temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazanmaktadır (Aksan, 2009: 70). Verilen tanımlardan da anlaşılacağı üzere çok anlamlılığı oluşturan asli unsur, yan anlamların asıl anlamla kurdukları organik bağıdır. Bu bağ, yan anlamların asıl anlamlara benzerlik, yakınlık, amaç gibi ilgilerle doğrudan bağlanmasıdır. Ancak çok anlamlı sözcüklerle ilgili olarak bir dizi sorular da anlam bilimin problemleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aksan, çok anlamlı sözcüklerde anlam bulanıklığının bulunmasını çok anlamlı sözcüklerin bazen eş adlı sözcüklerle karışabileceği ya da kullanım sırasında anlaşılma zorluklarının ortaya çıkabileceğini belirtmektedir (Aksan, 2009: 72). Yine Karaağaç, dilin canlı bir varlık olmasından ötürü sürekli değiştiğinden, çok anlamlılıktan eş sesliliğe, eş seslilikten çok anlamlılığa sürekli bir değişimin varlığından söz etmiştir (Karaağaç, 2013: 250). Bu sorunların temel sebebi, sözcüğün ilk kez hangi anlamda (gerçek anlam) kavram sahasına çıktığını tespit etmemizin zor olmasıdır.

Çok anlamlı sözcüklere Türkçe Sözlük'ten şu örneği verebiliriz:

Baş (I) 1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser. 2. Bir topluluğu yöneten kimse. 3. Başlangıç. 4. Temel, esas. 5. Arazide en yüksek nokta. 6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu. 7. Bir şeyin uçlarından biri. 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet. 9. Sarraflık hakkı. 10. Bir şeyin yakını ve çevresi. 11. "Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün" anlamlarında birleşik kelimeler yapan bir söz. 12. Güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş derecenin en yükseği. 13. Deniz teknelerinde ön taraf.

Baş (II) Çıban, yara. (TDK 2019: 264-269).

Örnekte görüldüğü gibi, *baş* sözcüğü on üç anlama sahip çok anlamlı bir sözcüktür. Sözcüğün tüm anlamları tek bir anlamdan yani gerçek anlamından türemiştir. Ancak Türkçe Sözlük'te eş sesli kabul edilen *baş* "çıban, yara" sözcüğü de vardır. Bu noktada Karaağaç, bazı sözcüklerde çok anlamlılık ve eş sesliliğin birbirinden ayrımının zor hatta imkansız olduğunu belirterek, sözcüğün sosyal, tarihsel ve kültürel süreçleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğinden bahsetmektedir (Karaağaç, 2013: 250).

Çok anlamlı sözcüklerin kavram alanlarını belirlemek her ne kadar güç olsa da sözcüklerin etimolojik önerileri, kullanıldıkları ortamın sosyal, tarihî ve kültürel yapısı, dil biliminin eş zamanlı ve art zamanlı metotlarının benimsenmesi, bu sözcüklerin çok anlamlı yapısını ortaya çıkarabilmek için oldukça önemlidir.

2. Kutadgu Bilig’de Yer Alan Çok Anlamlı İsimlerin Eş Zamanlı Anlam Bilimi Bakımından Değerlendirilmesi

Kutadgu Bilig, XI. yüzyılda Yusuf Has Hacib tarafından, Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han’a sunulmak üzere yazılmıştır. XI. yüzyılda, Türkçe’nin bilim dili olarak kullanıldığı gösteren bu eser, İslamiyet etkisinde gelişen Türk dili ve edebiyatının ilk eseridir. Kutadgu Bilig, aruzun *feûlün feûlün feûlün feûl* kalıbıyla mesnevî tarzında yazılmış, 6645 beyitten oluşan manzum bir eserdir.

Kutadgu Bilig alegorik (sembolik) bir eserdir. Birbiriyle ilişkili olan dört kişi; mutluluk, adalet, ahlak, bilgi, erdem, dünya-ahiret ilişkileri, dili iyi kullanmanın yararları üzerine konuşurlar. Bunlar, insanı mutluluğa ulaştıracak dört ana kavramı temsil ederler (Akar, 2021: 154). Buna göre eserdeki kahramanlar ve temsil ettikleri kavramlar şunlardır: Kün Togdı: köni törü (doğru kanun = adalet), Ay Toldı: kut (baht), Ögdülmiş: ukuş (anlayış, idrak, akıl), Odgurmış: akıbet (Ercilasun, 2010: 299).

Kutadgu Bilig, Çinliler’de Edebü’l-Müluk; Maçınler’de Aynü’l-Memleket; Maşrıklılar’da Zinetü’l-Ümera; İrânlılar’da Şahname; Turanlılar’da Kutadgu Bilig; bazılarında ise Pendname-i Müluk adını almıştır. Kutadgu Bilig’in bu kadar geniş lakaplandırılması, döneminde büyük bir rağbet kazandığına delalet etmektedir (Hacıeminoğlu 2013: 15). Bugün dahi eser üzerine yapılan binlerce çalışma, eserin önemini gösteren kanıt niteliği taşımaktadır.

Bu çalışmada, Kutadgu Bilig’de yer alan çok anlamlı isimler eş zamanlı anlam bilimi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Bu yöntemle Kutadgu Bilig’teki çok anlamlı isimler, Dîvânu Lügati’t-Türk, Karahanlı Türkçesinde İlk Kur’an Tercümesi, Atabetü’l-Hakayık ve Divân-ı Hikmet’in Kökşetav Nüshası baz alınarak incelenmiştir. Sözcüklerin gerçek anlamlarının ortaya çıkarılabilmesi için etimolojik önerilere de yer verilmiştir.

Bu bölümde çok anlamlı isimler açısından oldukça zengin olan Kutadgu Bilig’de sıklıkla kullanılan ilk 25 isim seçilerek örnek bir analiz çalışması yapılacaktır.

2.1.aç aç, doymamış; açgözlü

Clauson, *a:ç (a:c)* sözcüğünün “aç, açlık” anlamlarında kullanıldığını, sözcüğün bu temel anlamından hareketle mecazi olarak “açgözlü” anlamı kazandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 17). Räsänen, *āç* sözcüğüne “aç, açlık” anlamlarını vermiştir (Räsänen, 1969: 3). Boeschoten, DEMA adlı sözlüğünde *aç* sözcüğüne “aç, aç olmak” anlamını vermiştir (Boeschoten, 2023:15). Karahanlı Türkçesi eserlerinde DLT’de *aç* “aç, karnı aç” (Ercilasun

& Akkoyunlu, 2018: 538), DHKN'de *aç* "aç, karnı aç" (Utebekov, 2021: 258) anlamlarında kullanılmıştır. *Aç* sözcüğü AH ve KTİKT'te tanıklanmamıştır.

KB'de *aç* sözcüğü "aç, doymamış" temel anlamıyla birlikte anlam kötüleşmesi² sonucu "açgözlü" yan anlamını kazanarak iki farklı anlamda kullanılmıştır:

a. aç aç, doymamış

"*isig tumlıg aç tok yadağ hem yalınğ / kılıç baldu ok yir ay ilig bilinğ*" (Onlar sıcakta, soğukta, aç tok, yaya ve çıplak halde, kılıç balta ve ok darbelerine maruz kalır; ey hükümdar, bunu bil KB [2961]).

b. aç açgözlü

"*cefa birle önmiş igidmiş yıgaç / yimişi ağu ol anğar bolma aç*" (Onlar zahmetle süren ve yetişen bir ağaca benzer; meyvesi zehirdir, ona karşı açgözlü olma KB [4522]).

2.2. ağı altın ve gümüşle işlenmiş ipek kumaş; hazine

Clauson, *ağı* sözcüğünün XI. yy'dan itibaren devamlı olarak "ipek kumaş" olarak tercüme edildiğini belirtmiş, ancak daha erken dönemlerde söz konusu sözcüğün "hazine" yan anlamında da kullanıldığını bildirmiştir. Clauson, *ağı* sözcüğünün, erken Türkçe dönemi metinlerinde geçen hazinelerin ana kaynağını oluşturan "ipekli kumaş" anlam biriminin, sözcüğün gerçek anlamını verebileceğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 78). Räsänen, *ağy* sözcüğüne "mal, mülk, servet, hazine" anlamlarını vermiş ve KB'de de "kıymetli, değerli eşya" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Räsänen, 1969: 8). Boeschoten *ağı* sözcüğüne "ipek kumaş" anlamını vermiştir (Boeschoten, 2023: 20). *Ağı* sözcüğü Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT'de ise "ipekli kumaş" (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 542) olarak kullanılmaktadır. Söz konusu sözcük AH, DHKN, KTİKT'te ise tanıklanmamıştır.

Ağı sözcüğünün temel anlamının "ipekli kumaş" olması kuvvetli ihtimaldir. Eski dönem halklarında ipekli kumaşın değerli metaller kabul edilmesinden dolayı, sözcüğün "hazine" yan anlamını kazandığı düşünülebilir. KB'de "ipek kumaş" temel anlamında kullanılan *ağı*, "ipekli kumaş" temel anlamından, ad aktarması³ yoluyla "hazine" yan anlamına genişleyerek te kullanılmıştır:

a. ağı altın ve gümüşle işlenmiş ipek kumaş

² Anlam kötüleşmesi, iyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde bir zayıflamaya uğraması olayıdır (Korkmaz, 2010: 21).

³ Ad aktarması, anlatılmak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgisi, ilişkisi bulunan bir başka kavramla dile getirilmesi yoluyla gerçekleşir (Aksan, 2009: 69).

“bu ay toldımınḡ kıldı oḡlı yoḡı / çıḡayka üledi kümiş hem aḡı” (Oḡlu, Ay Toldı için ölüm aşı yaptı; yoksullara gümüş ve ipekli kumaşlar dağıttı KB [1564]).

b. aḡı hazine

“süzük can kepi bu kara yir tuḡı / kara yir kep örtür ay kılkı aḡı” (Bu duru canın kalıbı olan vücut bu kara toprak tı kacıdır; ey gönlünde hazineler taşıyan kişi, kara toprak bunlarla dolar KB [5422]).

2.3. ağır ağır, tartıda kütlesi fazla gelen; güç; değerli, kıymetli

Clauson’a göre *ağır* sözcüğü “ağır” temel anlamına sahip olup, bu anlamından hareketle mecazi olarak iki zıt anlama evrilmiştir. Buna göre *ağır* “I. önemli, seçkin; değerli, dürüst, II. ağır, külfetli, zor, acı; güçlü” anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 88). Räsänen, *ağır* sözcüğüne “ağır, zor, güçlü, yavaş; gösterişli, kıymetli, değerli” anlamlarını vermiştir (Räsänen, 1969: 8). Boeschoten, *ağır* sözcüğünün temel anlamını “ağır” olarak vermiştir. Ayrıca *ağır* sözcüğünün oluşturduğu kelime gruplarından örnekler vermiştir (Boeschoten, 2023: 20). *Ağır* sözcüğü, DLT’de *ağır* “ağırlık, yük; ağır, yavaş” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 542), KTİKT’te *ağırlıḡ* “kutsal, mübarek” (Ata, 2019: 207), DHKN’de *ağır* “ağır, taşınması ve kaldırılması güç olan; zor, güç” (Utebekov, 2021: 259) anlamlarına gelmektedir. *Ağır*, AH’de ise tanıklanmamıştır.

KB’de *ağır* sözcüğü “ağır” temel anlamında kullanılmamaktadır. Ancak somutlaştırma⁴ yoluyla oluşmuş “ağır, güç; değerli, kıymetli” yan anlamlarında kullanılmaktadır:

a. ağır ağır, güç

“tutup çaldı yirke ağır ig kelip / töşekke kirip yattı munḡluḡ ulıp” (Ağır hastalık geldi; onu tutup yere çaldı; acılar içinde inleyerek yataḡa düştü KB [1056]).

b. ağır değerli, kıymetli

“uçuzka ağır ol kiçigke uluḡ / yavuzka yöleki bedükke ediz” (Değersiz kıymet, küçüḡe büyüklük, büyüḡe yükseklik ve ikbal veren odur; kötüler ona sığınır KB [1248]).

2.4. aḡız aḡız; bir şeyin aḡzı

Clauson, *aḡız* sözcüğünün anatomik olarak “aḡız” organını belirttiḡini, bu temel anlamdan da söz konusu sözcüğün “bir nehrin veya bir açıklıḡın aḡzı” anlamına

⁴ Somutlaştırma, dil kullanımında, soyut kavramları somut kavramlardan yararlanarak anlatmaya yönelmektir: *ET. til / til* “dil” organı sözünün yazıtlarda “konuşturulmak üzere alınan tutsak” (Karaaḡaç, 2013: 704).

genişlediğini bildirmiştir (Clauson, 1972: 98). Räsänen, *ağız* sözcüğünün kökeni ile ilgili olarak sözcüğü Korece *aguri* “ağız”, Moğolca *ayur* “buğu, öfke” ve nihayet Çuvaşça *şavar* sözcüğüyle ilişkilendirmiş, *ayyz* sözcüğüne “ağız” anlamını vermiştir (Räsänen, 1969: 8). Boeschoten, DEMT’de *ağız* sözcüğünün Orta Türkçe devresinde *awuz*, *avuz* biçimlerinin de bulunduğunu belirterek sözcüğe “ağız; açıklık; vadinin ağzı” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 21). *Ağız* sözcüğü DLT’de *ağız* “insanların ve bütün hayvanların ağzı; ırmağın, testinin küpün ve kuyunun ağzı” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 543), KTİKT’te *ağız* “ağız” (Ata, 2019: 208), AH’de *ağız* “ağız” (Arat, 1992: 168), DHKN’de *ağız* “ağız” anlamında kullanılmıştır (Utebekov, 2021: 258).

KB’de *ağız* sözcüğünün “ağız” temel anlamında kullanımına ek olarak, “ağız, ağız organı” temel anlamından, benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme⁵ yoluyla oluşmuş “bir şeyin ağzı” yan anlamında da kullanımı mevcuttur:

a.ağız ağzı

“boğuzuğ küdeşse başınğa asığ / aşığı az yise bu ağızka tatığı” (Boğazı gözetmek, baş için faydalıdır; az yemek, ağza tatlı gelir KB [2893]).

b.ağız bir şeyin ağzı

“yol ağzında erse kişi başlağı / törüsin tokusun yazım kılmağı” (Yol ağzındaysa insanlara rehberlik eder; merasim, örf ve âdetin yanlış yapılmamasına dikkat eder KB [2497]).

2.5. arka arka, sırt; arka olan, yardımcı

Clauson, *arka* sözcüğünün aslında “bir insan, hayvan ya da bir şeyin arkası, gerisi” anlamında kullanıldığını ancak bu anlamdan da mecazi olarak “bir insanın ardında duran destekçi, yardımcı” yan anlamını kazandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 215). Räsänen, *arka* sözcüğüne “arka, boyun, omuz ile boyun arasındaki kısım; arka, destekçi” anlamlarını vermiştir. *Arka* sözcüğünün Moğolca *aru*, *aru-ki* “öte yan” sözcüğü ile ilgisi üzerinde durmuştur (Räsänen, 1969: 26). Doerfer, *ārqa* sözcüğünü Moğolca *arğa* sözcüğü ile ilişkilendirmiştir. Moğolca *arğa* sözcüğü “hile, oyun, kurnazlık” anlamına gelmektedir. Doerfer, söz konusu *arğa* sözcüğünün biçim ve anlamının değişerek Türkçe’ye geçtiğini bildirmiştir. Buna göre Moğolca *arğa* “hile, oyun, kurnazlık” sözcüğü, anlam iyileşmesi⁶

⁵ Benzerlik ilişkisine dayalı öğretilmeli anlam, birbirinden apayrı olan varlıklardan birinin, herhangi bir benzetme yönüyle bir başka varlığa işaret ettiği öğretilmeli anlamlardır. Bu tür öğretilmeler, çeşitli açılardan benzerliği bulunmayan iki şeyin, önemli bir açıdan nasıl benzerlik taşıyabileceğini gösteren karşılaştırmalardır: *ET burun > çıkıntı > ön, önce* (Karaağaç, 2013: 468-469).

⁶ Anlam iyileşmesi, kötü anlamlı bir kelimenin zamanla iyi bir anlam kazanması olayı: ET.’de çok defa *yablak*

yoluyla Türkçe'ye *ārqa* "arka, omuz, sırt; yardımcı, destekçi" olarak geçmiştir (Doerfer, 1963: 123). Boeschoten, *arqa* sözcüğüne "sırt; destek" anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023 : 36). Karahanlı Türkçesi eserleri DLT'de *arqa* "sırt; zorluklara yardımcı olan kişi, arka, destek" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 556), KTİKT'te *arqa* "arka, sırt, arka taraf" (Ata, 2019: 224), DHKN'de *arqa* "sırt, arka" (Utebekov, 2021: 263) olarak geçmektedir. *Arqa* sözcüğü AH'de kullanılmamıştır.

KB'de *arqa* sözcüğü "arka, sırt" temel anlamında kullanılmıştır. Ayrıca sözcüğün "arka, sırt" temel anlamından benzerlik ilişkisine dayalı öğretilime ile "yardımcı, destekçi" yan anlamına sahip kullanımı da mevcuttur:

a. arqa arka, sırt

"tiren arka birme yağığa bolup / yağığ sanç yok erse uruş yat ölüp" (Dayan, düşmana asla arka verme; düşmanı vur veya vuruşarak orada öl KB [2378]).

b. arqa arka olan, yardımcı

"munğadmış özümke birür sen tilek / yavüz arkasızka sen arqa yölek" (Başım darda kalırsa istediğimi verirsin; hiçbir desteği olmayanlara destek ve yardımcısın KB [3772]).

2.6. azak yolunu şaşırın; baştan savan, savsaklayan

Clauson, EDPT'de *aza:k* madde başında sözcüğün kökünü *az-* fiili olarak bildirmiştir. Aynı maddede *azak* sözcüğünün tarihî Türk lehçelerindeki görünümüne de değinmiştir (Clauson, 1972: 282). Räsänen, VEWT adlı çalışmasında *azak* sözcüğüne yer vermemiş, ancak *az-* fiiline madde başı olarak yer vermiştir. *Az-* fiiline "kaybolmak; yanılmak; baştan çıkmak" anlamlarını vermiştir (Räsänen, 1969: 33). Boeschoten, *azak* sözcüğüne *az-* "yoldan çıkmak" madde başında yer vermiştir. *Azak* sözcüğüne "yanlış düşünce, doğru olmayan fikir" anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 47). Taş, *azak* sözcüğünün *az-* "azmak, yolu şaşırarak, yoldan çıkmak" fiili ve fail isimleri türeten -gAk ekinden oluşmuş olabileceğini düşünmektedir. *Azak* sözcüğüne de "yolunu şaşırın, nereden geldiği belli olmayan; baştan savan" anlamlarını vermiştir (Taş, 2015: 129). Karahanlı Türkçesi eseri olan DLT'de *azak* "azmış, sapmış (ok)" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 567) olarak tanıklanmıştır. *Azak* sözcüğü KTİKT, AH ve DHKN'de tanıklanmamıştır.

Elimizdeki yazılı kaynaklara göre *azak* sözcüğünün kökünün *az-* "yanılmak; yoldan çıkmak" fiili olduğu ve bu fiile gelen *-ak-ek* fiilden isim yapım ekiyle oluştuğu

"kötü, fena" kelimesi ile birlikte kullanılan *yabız yablak* "kötü, fena" anlamından XVI. yüzyıldan sonraki gelişme ve ses değişmesi ile bugün TT'de *yavuz* şekline ve "iyi, yiğit, kahraman" anlamlarına dönüşmesi buna örnektir (Korkmaz, 2010: 21).

görülmektedir. *Azağ* sözcüğünün “yolunu şaşırın, yabancı” anlamlarından hareketle KB’de “savsaklayan, baştan savan” yan anlamına gelişmesi, sözcüğün kökünün *az-* “yolunu şaşırın, yabancı olmak” fiili olduğunu göstermektedir. KB’de de *azağ* sözcüğü “yolunu şaşırın, yolunu şaşırılmış” temel anlamında kullanılmıştır. Ayrıca yine KB’de *azağ* sözcüğü, anlam genişlemesine⁷ uğrayarak “baştan savan, savsaklayan” yan anlamında kullanılmıştır:

a. azağ yolunu şaşırın

“*azağ yat baz erse ayıtğu kerek / oduğrak kim erse yağıtğu kerek*” “Nereden geldiği belli olmayan yat ve yabancı varsa, onları soruşturmalı, aralarında en gözü açık olanları hizmete almalı KB [2534]).

b. azağ baştan savan, savsaklayan

“*oduğ sağ kerek keğ kereksiz azağ / azağ bolsa işçi bolur iş uzağ*” (Hazinedar çok uyanık, dikkatli olmalı; savsaklamak gereksiz; hizmetkâr savsaklayıcı olursa, işler sürüncemede kalır KB [2813]).

2.7. baş baş, kafa; baş, lider, ileri gelen; ön, uç, başlangıç

Clauson, EDPT’de *baş/ba:ş* sözcüğünün temel anlamının “baş, kafa” olduğunu fakat sözcüğün en erken dönemde bile mecazi olarak “bir ordunun başı, komutan” ve “bir şeyin başlangıcı” yan anlamlarında kullanıldığını vurgulamıştır. Ayrıca Clauson *baş* madde başında, sözcüğün KB’de “baş, kafa; lider, bey; başlangıç” anlamlarında kullanıldığını bildirmiştir (Clauson, 1972: 375). Räsänen, *baş* sözcüğüne “baş, kafa” anlamını vermiş, sözcüğün Çuvaşça *poş/puş* sözcüğüyle ilgisi üzerinde durmuştur (Räsänen, 1969: 64). Doerfer, *bāš* sözcüğünün sadece “lider, komutan” anlamı üzerinde durmuştur (Doerfer, 1965: 250). Boeschoten, *baş* sözcüğüne “baş, kafa” temel anlamını vermiş, *baş* sözcüğünün oluşturduğu kelime gruplarından pek çok örnek vererek, sözcüğün taşıdığı çok anlamlılığı gözler önüne sermiştir (Boeschoten, 2023: 74-75). Karahanlı Türkçesi eserlerinden olan DLT’de *baş* “ insan başı; genel olarak baş (hayvan, bitki, eşya, dağ vb.); başta gelen, temel, esas” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 576), KTİKT’de *baş* “baş, kafa; saç baş; baş, bir şeyin ağzı, yanı başı; öncü, ileri gelen” (Ata, 2019: 252), AH’de *baş* “baş, kafa; başlangıç, baş, uç” (Arat, 1992: 174), DHKN’de *baş* “baş, kafa; uç, ilk; önder” (Utebekov, 2021: 270) olarak geçmektedir.

⁷ Anlam genişlemesi, anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içerisinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayıdır (Korkmaz, 2010: 20).

Vücut organlarının adları birer temel sözcük olduğuna göre, *baş* sözcüğünün de temel anlamı “baş, kafa”dır. Bu sözcük anlam değişmesi⁸ olayı ile “baş, lider, bey; baş, ön, uç, başlangıç” anlamlarını kazanmıştır. Ayrıca *baş* sözcüğünün “baş, kafa” temel anlamından “baş, lider; ön, uç” yan anlamlarını kazanması benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile de açıklanabilir. *Baş* sözcüğü KB’de “baş, kafa; lider, ileri gelen, bey; baş, ön, uç” anlamları ile kullanılmıştır:

a. baş baş, kafa

“*kalı basnu tegse buşar baş keser / tamurın teşer kör sorup kan içer*” (Eğer ona saygısızca yaklaşırsan hiddetlenir ve baş keser, damarını deler, insanın kanını emer, içer KB [4099]).

b. baş lider, ileri gelen, bey

“*kör arslan bolu birse itka başı / bu it barça arslan bolur öz tuşu*” (Arslan itlere baş olursa, itlerin her biri karşısındakine arslan kesilir KB [2047]).

c. baş ön, uç, başlangıç

“*negü tir eşitgil közi tok kişi / bu köz toklukı ol bu baylık başı*” (Gözü tok kişi ne der, dinle; zenginliğin başı tok gözlü olmaktır KB [5385]).

2.8. batıĝ derin, çukur; bataklık

Clauson, EDPT’de *batıĝ* sözcüğünün kökünü *bat-* “batma eylemi, gömülme” olarak bildirmiştir (Clauson, 1972: 301). Räsänen, *bat-* “batmak, çakılmak” madde başında *batıĝ* sözcüğünün *bat-kak / bat-ak* formlarına değinerek sözcüğe “bataklık” anlamını vermiştir. *Bat-* fiilinin Moğolca *baĝta* “uyum sağlamak” sözcüğüyle ilişkisinin kesin olmadığını vurgulamıştır (Räsänen, 1969: 65). Doerfer, *bātlāq* madde başında *batıĝ* “batak” sözcüğünün *batkak, bataq* türevlerinin de bulunduğunu ve hepsinin aynı anlamı verdiğini bildirmiştir. Ayrıca Doerfer, *bat-* “batmak, gömülme” fiilinin kökeni olarak, Poppe’un Moğolca *baĝta-* “içeri girmek, batmak, bir alanı doldurmak” fiilinden geldiğini görüşüne değinmiş, bunun anlamsal olarak mümkün olduğunu ancak kesin bir sonuca da varılamayacağını bildirmiştir (Doerfer, 1965: 231). Boeschoten de *batıĝ* sözcüğünün kökünü *bat-* “batmak, gömülme” fiilinden almıştır. *Batıĝ* sözcüğüne “suya batmış; sualtındaki batık; derin” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 76). Taş, *batıĝ*

⁸ Anlam değişmesi, bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayıdır. Olay, geniş kapsamlı olarak anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi gibi değişme olaylarını içine alabilirse de, asıl bir anlamdan başka bir anlama geçiş, yani bir kavramdan başka bir kavrama geçiş ile ilgili anlam değişmelerini içine almaktadır (Korkmaz 2010: 19-20).

sözcüğünün kökünü *bat-* “batmak, sinmek, gözden kaybolmak, saklanmak, gizlenmek” fiili olarak göstermiştir. Bu fiilden hareketle KB’de *batıg* sözcüğü “derin, çukur; bataklık; malumatlı, ayrıntılı” anlamlarını kazanmıştır (Taş, 2015: 118). Karahanlı Türkçesi eserleri DLT’de *batıg* “nehir vb. şeylerin derin yeri” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 578), KTİKT’de *bat-* “(güneş) batmak” (Ata, 2019: 252), DHKN’de *bat-* “batmak, gark olmak” (Utebekov, 2021: 270) olarak geçmektedir. *Batıg* ve *bat-* fiili AH’de tanıklanmamıştır.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde kullanılan *batıg* sözcüğünün kökü, *bat-* “batmak, gömülmek” fiilidir. *Bat-* “batmak, gömülmek” fiiline gelen -(I/U)ğ fiilden isim yapım eki ise eylemlerin sonucunu bildiren isimler türetir. Buna göre *batıg* sözcüğü “derin, çukur” temel anlamında kullanılmış, bu anlamından hareketle de benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme yoluyla “bataklık” yan anlamını kazanmıştır. KB’de *batıg* sözcüğü “derin, çukur; bataklık” anlamlarında kullanılmaktadır:

a. batıg derin, çukur

“ölüm bir tenğiz ol uçı yok tüpi / bağa körse yetrü tüpi yok batıg” (Ölüm uçsuz bucaksız bir denizdir; iyice bakıp görürsen, dipsiz bir çukurdur KB [1140]).

b. batıg bataklık

“tatıg sürme tatıg kınu keğ katıg / tatıgka yanut ornu tenğsiz batıg” (Zevk safa sürme, zevkin cezası çok ağırdır; zevk karşılığında elde edilen yer berbat bir bataklıktır KB [4771]).

2.9. bek pek, sağlam, muhkem; çare, tedbir; kilit

Clauson, *bek* (?pek) sözcüğüne “sağlam, sıkı, sert, muhkem” anlamlarını vermiştir. Kaşgarlı Mahmud’un Karahanlı Türkçesindeki *bek* sözcüğünün -r- ile genişletilmiş şekli olarak verdiği *berk* sözcüğünün yanlış bir değerlendirme olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 323). Räsänen, *bäk* sözcüğüne “güvenli, sert, çok” anlamlarını vermiştir. *Bäk* sözcüğünü Moğolca *beki* “güçlü, güvenli” sözcüğü ile ilişkilendirmiştir (Räsänen, 1969: 68). Boeschoten, *bärk* madde başında sözcüğün *bärik / berk / bäk / bek* formlarına sahip olduğunu bildirmiştir. *Bäk* sözcüğüne “sağlam, güçlü; zor; çok” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 80-81). *Bek* sözcüğü Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *bek* “sağlam, muhkem, sıkı” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 581), KTİKT’de *bekiştir-* “pekiştirmek, sağlamlaştırmak”, *bekü-* “sağlamlaşmak”, *beküt-* “sabit ve sağlam tutmak, pekiştirmek, kuvvetlendirmek” (Ata, 2019: 255), AH’de *bek* “muhafaza, kilit, emniyet” (Arat, 1992: 174) olarak geçmektedir. *Bek*, DHKN’de tanıklanmamıştır.

Bek sözcüğü Orhun Türkçesi ve Uygur Türkçesi eserlerinde “sağlam, sert” anlamlarında kullanılmıştır. Ancak Karahanlı Türkçesi eserlerinde, sözcük “sağlam, sert” anlamlarına

ek olarak “çare, tedbir” ve “kilit, muhafaza” anlamlarında da kullanılmıştır. En eski yazılı kaynaklardan hareketle *bek* sözcüğünün “sağlam, pek” temel anlamına sahip olduğu ve sözcüğün Karahanlı Türkçesinde kazandığı yan anlamlarının “çare, tedbir; muhafaza, kilit” olduğu görülmektedir. *Bek* sözcüğünün “pek, sağlam, muhkem” temel anlamından “çare, tedbir; kilit, muhafaza” yan anlamlarını kazanması, komşuluk ilişkisine dayalı öğretilme⁹ ile oluşmuştur. Bu tarz öğretilmelerde, neden-sonuç, parça-bütün vb. türünden ortak özellikler kapsamlayıcı veya komşuluk ilişkisine dayalı öğretilmeleri oluşturur. *Bek* sözcüğü KB’de “pek, sağlam, muhkem; çare, tedbir; kilit” anlamlarında kullanılmaktadır:

a. bek pek, sağlam, muhkem

“*kiminġ bolsa koldaş adaşı telim / anınġ arkası bek kaya ol yalım*” (Kimin arkadaşı ve dostu çoksa o arkasını sağlam ve yalçın bir kayaya dayamış demektir KB [1698]).

b. bek çare, tedbir

“*ilig aydı uktum bu irsellikinġ / irip kitġü yirde bolur mu bekinġ*” (Hükümdar sordu: Dönegliğinin sebebini anladım; bırakıp gittiğinde seni alıkoymanın bir çaresi var mı? KB [697]).

c. bek kilit

“*ilig köz kulak tuttu ilde kamuġ / açıldı anġar barça beklik kapuġ*” (Hükümdar bütün memlekete göz kulak kesildi; ona bütün kilitli kapılar açıldı KB [436]).

2.10. isig ısı, sıcak, sıcaklık; iltifat, tatlı söz

Clauson, *isig* sözcüğünün kökünün *isi-* “sıcak olmak, ısıtma” fiili olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 246). Räsänen VEWT adlı eserinde, *isi* sözcüğüne “sıcaklık, sıcak” anlamlarını vermiştir (Räsänen, 1969: 173). Boeschoten, *isi-* “ısıtmak, ısınmak” madde başında *isig* sözcüğüne değinmiştir. Orta Türkçe döneminde sözcüğün *isig / issig / isi / issi / issü / işig / işig / işş / yışig* formlarının bulunduğunu belirterek, *isig* sözcüğüne “sıcak; güzel, tatlı; sıcaklık; ateş” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 152). *İsig* sözcüğü, Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *isig* “sıcak”, *isiglik* “sevgi ve muhabbet” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 668), KTİKT’de *isig* “sıcak” (Ata, 2019: 411), DHKN’de *issig*

⁹ Komşuluk ilişkisine dayalı öğretilmeli anlam, varlıklar arasındaki benzerlik dışındaki neden-sonuç, eşlik-zıtlık, parçalık-bütünlük, zaman-mekan, iş-araç vb. türden ortak özellikler, birbirlerini çağrıştıran komşuluk ilişkileri yaratır. İşte bu ortak özelliklere dayalı çağrışımlardan doğan öğretilmeler, komşuluk veya kapsamlayıcı öğretilmelerdir (Karaağaç 2013: 469).

“sıcak, sıcaklık” (Utebekov, 2021: 307) olarak kullanılmıştır. Söz konusu sözcük, AH’de ise tanıklanmamıştır.

KB’de *isig* sözcüğü “ısı, sıcak, sıcaklık; iltifat, tatlı söz” anlamlarında kullanılmıştır. *İsi-* “sıcak olmak, ısıtmak” fiilinden oluşan *isig* sözcüğünün temel anlamı “sıcak, sıcaklık, ısı”dır. *İsig* sözcüğü duyular arası aktarma¹⁰ yöntemiyle “iltifat, tatlı söz” yan anlamını kazanmıştır. Ayrıca *isig* sözcüğünün “ısı, sıcaklık, sıcak” temel anlamından “iltifat, tatlı söz” yan anlamını kazanması benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile de açıklanabilir:

a. isig ısı, sıcak, sıcaklık, ısı

“üçünçi bu kün toğsa yirke *isig* / çiçek yazlur anda tümen *minġ* *tüsig*” (Üçüncüsü bu güneş doğunca yer ısınır; o zaman binlerce renkli çiçek açılır KB [829]).

b. isig iltifat, tatlı söz

“*isig* söz küler yüz bile birgü *nenġ* / bu üç *nenġ* kişiğe bolur *edġü yanġ*” (Tatlı söz ve güler yüz ile onlara mal vermelidir; bu üç şey insan için iyi bir anane olur KB [2405]).

2.11. kezig sıra, nöbet; sıtma, veba

Clauson, *kezig* sözcüğünün *kez-* “seyahat etmek, dolaşmak, gezmek” fiilinden oluştuğunu bildirmiştir. Sözcüğün oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu belirterek, bu anlamların *kez-* “seyahat etmek, dolaşmak, gezmek” fiiliyle çok yakından ilgisinin olmadığını vurgulamıştır. *Kezig* sözcüğüne “sıra; bulaşıcı hastalık” anlamlarını vermiştir (Clauson, 1972: 758). Räsänen, *käzik* sözcüğüne “sarılık, humma, ateşli bir hastalık” anlamlarını vermiştir. Ayrıca sözcüğün Türkçe’den Moğolcaya geçtiğini bildirmiştir (Räsänen, 1969: 260). Boeschoten, DEMA adlı eserinde *käz-* “yürümek, gezmek” madde başında *käzig* sözcüğüne “sıra; veba hastalığı” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 167). Taş, *kezig* sözcüğünün kökünü *kez-* “gezmek, dolaşmak” olarak göstermiş, *kezig* sözcüğüne “sıra, nöbet; sıtma” anlamlarını vermiştir (Taş, 2015: 120-121). *Kezig* sözcüğü Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *kezig* “nöbet, sıra; humma, sıtma” olarak geçmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 709). *Kezig*, KTİKT, AH, DHKN’de tanıklanmamıştır.

KB’de *kezig* sözcüğü *kez-* “gezmek, dolaşmak” fiilinden hareketle “sıra, nöbet; sıtma, veba” anlamlarında kullanılmıştır. *Kezig* sözcüğünün “sıra, nöbet” temel anlamından “sıtma, veba” yan anlamlarına gelecek şekilde anlam değişmesine uğraması, benzerlik

¹⁰ Duyular arası aktarma, farklı duyu alanlarına ait kavramların bir araya getirilerek canlı bir anlatım sağlanması ile oluşur (Aksan, 2009: 68).

ilişkinine dayalı öğretilme yöntemiyle gerçekleşmiştir. Nitekim veba, humma, sıtma gibi hastalıkların bulaşıcılık özelliğiyle, *kez-* fiilinin hareket yönünden benzerliklerini karşılaştırdığımızda, *kezig* sözcüğünün “sıtma, veba” yan anlamlarını nasıl kazandığı rahatlıkla görülecektir:

a. kezig sıra, nöbet

“*yana yattı ança usı kelmedi / keziglig kişi teg közin yummadı*” (Tekrar biraz yattı, fakat uyumadı; bir nöbetçi gibi gözünü yummadı KB [4890]).

b. kezig sıtma, veba

“*kerek bolmaz emdi bu dünya manğa / ya devlet kezig kezig ay tonğa*” (Bana böyle bir dünyanın gereği yoktur; sıtma benzeri devlet nöbetini de istemem, ey kahraman yiğit KB [4761]).

2.12. kır kır, sahra; mezar

Clauson, *kır* sözcüğüyle ilgili olarak, sözcüğün aslında “dağın bir tarafı ya da dağın bir parçası” anlamında kullanıldığını ancak daha genel olarak “açık bir alan” şeklinde tercüme edildiğini bildirmiştir. Sözcüğün yükseklikle bir bağı olmaksızın, “ova, kır” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 641). Räsänen, *kyr* sözcüğüne “dağın sırtı; nehir kıyısı, ova” anlamlarını vermiştir. *Kyr* sözcüğünü Moğolca *kira* “dağ sırtı, orman, bozkır” sözcüğüyle ilişkilendirmiştir (Räsänen, 1969: 265). Doerfer, *qır* sözcüğüne “kır, açık alan, tepe; su bendi” anlamlarını vermiştir. Aynı madde başında sözcüğün Türkçe ya da Moğolca kökenli olup olmadığını tespitinin zor olduğunu bildirmiştir (Doerfer, 1967: 568). Boeschoten, DEMA adlı eserinde *qır* sözcüğüne “tepe; bozkır; cennetten bir köşe” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 249). *Kır* sözcüğü Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *kır* “dağların sırtı; su bendi, set” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 713) olarak geçmektedir. *Kır*, KTİKT, AH, DHKN’de ise tanıklanmamıştır.

KB’de *kır* sözcüğü “kır, sahra, ova; mezar” anlamlarında kullanılmaktadır. KB’de yer alan *kır* sözcüğünün “kır, sahra, ova” temel anlamından, ad aktarması yoluyla “mezar” yan anlamını kazandığı düşünülebilir:

a. kır kır, sahra

“*bu türlüğ çiçek yirde munça bediz / yazı tağ kır oprı yaşıl kök menğiz*” (Yerde türlü çiçek, bunca manzara, düzlük, dağ, kır, vadi, yeşil ve maviyle örtülmüş KB [96]).

b. kır mezar

“*kalı içse suvını tüketü tükel / tükedi tiriglik kazıldı kırım*” (Eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse, hayat sonuna erdi ve mezar kazıldı demektir KB [6063]).

2.13. Kırtış deri, yüz, ten; ten rengi, ten rengi güzel olan

Clauson, *kırtış* sözcüğünün tam olarak “bir insan derisinin yüzeyi ya da bir nesnenin yüzeyi” anlamına geldiğini, ancak sözcüğün bu anlamından “ten” yan anlamını kazandığını belirtmiştir. Sözcüğün *kirt-* veya *kır-* fiilinden geldiğini düşünmüştür. *Kırtış* sözcüğünün KB’de “deri, ten” anlamına ek olarak “renk” anlamını da kazandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 649). Räsänen, *kyrtys* sözcüğüne “yüzey; ten” anlamlarını vermiştir (Räsänen, 1969: 267). Boeschoten, *qirtış* sözcüğüne “deri, ten; kavun kabuğu; kalça yağı” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 250). Taş, *kırtış* sözcüğünün kökünü *kirt-* “tırış, etmek, kazımak” fiilinden almıştır. *Kırtış* sözcüğüne “yüz; deri, ten” anlamlarını vermiştir (Taş, 2015: 216). *Kırtış* sözcüğü Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *kirtış* “insanın ve başka şeyin yüz rengi”, *kirtışlıg* “yüz rengi güzel olan” anlamında kullanılmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 714). *Kırtış*, KTİKT, AH ve DHKN’de tanıklanmamıştır.

Kırtış sözcüğü, ET’de kullanılan *kır-* “kazımak, (saç) kesmek” fiilinden gelmektedir. *Kır-* “kazımak, (saç) kesmek” fiiline gelen *-t-* ettirgen çatı eki de *kirt-* “kazıtmak, kestirmek” fiilini oluşturmuştur. *Kirt-* “kazımak, kestirmek” fiiline gelen *-ş* eylemden isim üreten ek de soyut eylem adları ile geçişli eylemlerin nesnesine işaret eden isimler türetmektedir (Taş, 2015: 169). *Kır-* “kazımak, (saç) kesmek” fiili ile *kırtış* “yüz, deri, ten; ten rengi, ten rengi güzel olan” sözcüğünün anlamsal açıdan birbiriyle bağı zayıf gözükse de saç kesimini bir bakım türü olarak düşündüğümüzde *kır-* fiiliyle bir bağı olacağı görülecektir. *Kırtış* sözcüğünün anlamları olan “yüz, deri, ten; ten rengi, ten rengi güzel olan” anlamlarının hepsi güzelliği oluşturan unsurlardandır. *Kırtış* sözcüğünün “deri, yüz, ten” temel anlamı ad aktarması yoluyla “ten rengi, ten rengi güzel olan” yan anlamını kazanmıştır. Nitekim DLT’de geçen *kirtışla-* “kabuğunu soymak”, *kirtışlan-* “(cariyenin) parlaklığı ve yüzünün tazeliği gelmek, güzelleşmek”, *kirtışlıg* “yüz rengi güzel olan” anlamları bu bağı açıklamaktadır. KB’de *kırtış* “deri, yüz, ten; ten rengi, ten rengi güzel olan” anlamlarında kullanılmaktadır:

a. Kırtış deri, yüz, ten

“*kalık bütrü tuttu sevügler kaşı / ajun boldı zengi habes kırtışı*” (Göğün her tarafı aşık kaşlarıyla doldu; dünya zenci habes derisine büründü KB [4961]).

b. Kırtış ten rengi, ten rengi güzel olan

“*toğardın yaşıq baş kötürdi örü / kuğu kırtışı boldı dünya tolu*” (Doğudan güneş başını yukarı kaldırdı; dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü KB [5449]).

2.14. **kol** el, kol; vadi

Clauson, *ko:l* sözcüğünün temel anlamını “kol, elin üst kısmı” olarak bildirmiştir. Sözcüğün tarihî ve modern lehçelerde mecazi olarak “(ordunun) bir kanadı” yan anlamında kullanıldığını vurgulamıştır. *ko:l* sözcüğünün Orta Türkçe’de “kol; bir hayvanın bacağı; yan; vadi” anlamlarıyla kullanıldığını açıklamıştır (Clauson, 1972: 614-615). Räsänen, *kol* sözcüğüne “kol, elin üst kısmı” anlamını vermiştir. Sözcüğün KB’de “ova, nehir yatağı” yan anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Räsänen, *kol* sözcüğünü Moğolca *gool* “orta, orta kısım; nehir yatağı, nehir vadisi” sözcüğüyle ilişkilendirmiştir (Räsänen, 1969: 276-277). Doerfer, *qol* sözcüğünü iki ayrı madde başında incelemiştir. Doerfer *qol* sözcüğüne “kol, elin üst kısmı” anlamını vermiş ve bu sözcüğün Türkçe olduğunu belirtmiştir. Ancak diğer madde başında incelediği *qol* sözcüğünü Moğolca *gol* sözcüğü ile ilişkilendirmiş ve sözcüğe “ordunun bir bölümü, ordunun bir parçası” anlamlarını vermiştir (Doerfer, 1963: 438). Boeschoten, *qol* sözcüğüne “kol; el; hayvanların bacakları ya da ön ayakları; (ordunun) bir kanadı; vadi” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 255-256). *kol* sözcüğü Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *köl/kol* “kol; dağın tepesinden vadinin dibine kadar uzanan yükselti” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 726), KTİKT’de *kol* “el; taraf, yan; vadi” (Ata, 2019: 472-473), AH’de *kol* “kol; vadi” (Arat, 1992: 205), DHKN’de *kol* “kol, el” (Utebekov, 2021: 323) anlamlarında geçmektedir. KB’de *kol* sözcüğü “el, kol; vadi” anlamlarında kullanılmaktadır. Söz konusu sözcük, “el, kol” temel anlamından “vadi, tepe” yan anlamını benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme yoluyla kazanmıştır:

a. **kol** el, kol

“oqudı kör ay toldıka kıldı yol / bu ay toldı kirdi kavuşturdı kol” (Ay-Toldı’yı huzuruna çağırttı; Ay-Toldı girdi ve ellerini kavuşturdu KB [766]).

b. **kol** vadi

“toğa keldi örlep çıkardı yüzün / yaruğ kıldı dünya kolın hem özin” (Güneş doğdu ve yükselerek yüzünü gösterdi; dünyanın bütün vadi ve ırmaklarını parlattı KB [4968]).

2.15. **kök** gök, gökyüzü; mavi, yeşil, boz rengi

Clauson, *kö:k* (g-) sözcüğünün temel anlamını “gökyüzü” olarak vermiştir. Sözcüğün bu anlamından hareketle *kök* kelimesinin “gökyüzü rengi, mavi, mavi-gri” yan anlamlarını kazandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 708-709). Räsänen, *kök* sözcüğüne “gökyüzü; mavi” anlamlarını vermiştir. *Kök* sözcüğünü Moğolca *köke* “mavi, yeşil” sözcüğüyle ilişkilendirmiştir (Räsänen, 1969: 287). Doerfer *kök* sözcüğüne “mavi” anlamını vermiştir.

Sözcüğün kökeninin Türkçe olduğunu belirterek, Türkçe'den Moğolca'ya *köke* "mavi" olarak geçtiğini bildirmiştir (Doerfer, 1967: 641). Boeschoten *kök* sözcüğüne "gökyüzü, cennet; mavi, yeşil; çürük; siyahlaşmak ve mavileşmek, çürümek" anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 170-171). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT'de *kök* "gök, gökyüzü, hava; koyu gri, gri, gök renginde olan her renk" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 734), KTİKT'de *kök* "gök; yeşil" (Ata, 2019: 480-481), DHKN'de *kök* "gök, gökyüzü" (Utebekov, 2021: 324) olarak kullanılmaktadır. *Kök* sözcüğü AH'de tanıklanmamıştır.

KB'de *kök* sözcüğü "gök, gökyüzü; mavi, yeşil, boz rengi" anlamlarında kullanılmaktadır. *Kök* sözcüğü "gök, gökyüzü" temel anlamından hareketle iğretileme¹¹ yoluyla "mavi, yeşil, boz rengi" yan anlamını da kazanmıştır:

a. kök gök, gökyüzü

"könilik için kök adakın turur / yayılmaz için yirde ot yim önür" (Doğruluk yüzünden gök ayakta durur; yer sabit olduğu için üzerinde ot ve ekin biter KB [5600]).

b. kök mavi, yeşil, boz rengi

"yazı tağ kır oprı töşendi yağıp / itindi kolu kaşı kök al keğip" (Düzlükler, dağlar, kırlar ve ovalar bunu yayıp döşendi; vadiler ve yamaçlar al ve yeşil giyerek süslendi KB [69]).

2.16. kün güneş; gün, gündüz

Clauson, *kün* (g-) sözcüğünün temel anlamının "güneş" olduğunu, sözcüğünün anlam genişmesi yoluyla "gün, gündüz" yan anlamını kazandığını belirtmiştir. Sözcüğün modern lehçelerde daha çok "gün, gündüz" anlamında kullanıldığını bildirmiştir. Ayrıca Clauson, KB'de *kün* sözcüğünün "güneş; gün, gündüz" anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 725). Räsänen *kün* sözcüğüne "gün, gündüz" anlamlarını vermiştir. *Kün* sözcüğünün *kün* + *tüz*, *kün* + *äš* sözcüklerinin kökü olduğunu belirtmiştir (Räsänen, 1969: 309). Doerfer, *kün* sözcüğünün kökeninin Türkçe olduğunu belirterek, söz konusu sözcüğün "gün, gündüz" ve "gün; güneş" anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (Doerfer, 1967: 655). Boeschoten, *kün* sözcüğüne "güneş; gün, gündüz" anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 182). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT'de *kün* "gün; güneş" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 756), KTİKT'de *kün* "gün, gündüz; güneş" (Ata, 2015: 510-511), AH'de *kün* "gün, gündüz" (Arat, 1992: 207), DHKN'de *kün* "gün, gündüz" (Utebekov, 2021: 329) olarak kaydedilmiştir.

¹¹ İğretileme, bir varlığın bir başka varlığın göstereni olması durumuna denir. Gösteren olmak, kendisi dışında bir başka varlığa işaret etmektir (Karaağaç, 2013: 466).

Kün sözcüğünün temel anlamının “güneş” olduğu ileri sürülebilir. Nitekim dünyanın ısı ve ışık kaynağı olan güneşin doğup batması ile günler oluşmaktadır. KB’de *kün* sözcüğü “güneş; gün, gündüz” anlamlarında kullanılmaktadır. KB’de *kün* sözcüğünün “güneş” temel anlamından ad aktarması yoluyla “gün, gündüz” yan anlamını da kazandığı görülmektedir:

a. kün güneş

“*ikinçi toğar kün yarur bu ajun / tözü halkka teğrür yoğalmaz özün*” (İkincisi güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka eriştirir, kendinden bir şey eksilmez KB [827]).

b. kün gün, gündüz

“*könğül til kiçig tuttu kılkı onğay / yaraştı kamuğ birle keçti kün ay*” (Herkes karşı gösterişsiz ve yumuşak davrandı; herkesle iyi geçindi; böylece günler ve aylar geçti KB [1695]).

2.17. onğ sağ, sağ taraf; doğru

Clauson, *onğ* sözcüğünün “sağ, sağ taraf; doğru, hakikat” anlamlarına geldiğini bildirmiştir. *Onğ* sözcüğünün bu iki anlamının da Eski Türkçe’de görüldüğünü vurgulamıştır (Clauson, 1972: 166-167). Räsänen, *onğ* sözcüğünün “sağ; doğru; batı; güney” anlamlarına geldiğini bildirmiştir. Ayrıca *onğ* sözcüğünün KB’de “sağ, sağ taraf; uygun; hoş” anlamlarında kullanıldığını vurgulamıştır (Räsänen, 1969: 362). Doerfer, *onğ* sözcüğünün Türkçe kökenli olduğunu bildirerek, kelimeye “sağ, sağ taraf, batı; askerî bölün sağ kanadı” anlamlarını vermiştir (Doerfer, 1965: 165). Boeschoten, DEMENT adlı eserinde *onğ* sözcüğüne “sağ, sağ taraf; doğru, hakikat; bölük, bölüm” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 209-210). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *onğ* “sağ, sağ taraf; kolay” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 776), KTİKT’de *onğ* “sağ, sağ taraf” (Ata, 2019: 567-568), AH’de *onğ* “sağ, sağ taraf” (Arat, 1992: 216), DHKN’de *onğ* “sağ, sağ taraf” (Utebekov, 2021: 342) olarak tanımlanmıştır.

Onğ sözcüğü KB’de “sağ, sağ taraf” temel anlamında kullanılmıştır. *Onğ*, söz konusu eserde kültürel ve kurgusal bir ilişkiye dayalı öğretilime¹² ile “doğru, hakikat” yan anlamını kazanmıştır. Nitekim, İslam öncesi Türklerin inanç ve kültürlerinde yönlerin

¹² Kültürel ve kurgusal bir ilişkiye dayalı öğretilime, aralarında benzerlik veya herhangi bir türden komşuluk ilişkisi olduğu bilinmeyen, bireysel ve toplumsal kurgulara ve farzetmelere dayalı çağrışımların doğurduğu öğretilimelerdir. Bu tür öğretilimler, bireyin veya toplumun bilgi birikimini, dünya görüşünü, kısacası kültürel kimliği yansıtan kavramsal öğretilimelerdir (Karaağaç 2013: 470).

taşıdığı özel anlamlar vardır. Buna göre sağ iyiyi temsil etmiş hatta devlet yönetimi bile sağ ve sol olarak ikiye ayrılmış, sağ yönetim sol yönetime göre daha üstün tutulmuştur. Bunun haricinde İslamiyet öncesi Türkler, çadırlarının kapısını sağ tarafa yani doğuya doğru (güneşe) yapmışlardır. İslamiyetle birlikte sağ taraf ta bereketi, iyiyi, doğruyu temsil etmiştir. Bu bakımdan *onġ* sözcüğü “sağ, sağ taraf” temel anlamından kültürel ve kurgusal ilişkiye dayalı öğretilme ile “doğru, hakikat” yan anlamını kazanmıştır:

a. onġ sağ, sağ taraf

“*kiġin önġdin onġ sol bolur bu turup / begin inġke teġrür bu emgek körüp*” (Onlar öne arkaya, sağa ve sola giderler; oralarda beylerini huzura kavuşturmak için zahmet çekerler KB [2962]).

b. onġ doğru

“*kiminġ bolsa devlet uzadı elig / kamuġ tetrüsi onġ sözi öġ bilig*” (Kim devlete ererse onun kudreti artar; bütün eğrisi doğru, her söylediği hikmetin ta kendisi olur KB [3075]).

2.18. süġig tatlı, hoş, güzel; içilecek şey, şarap

Clauson, *süġig* sözcüğünün kökünü *süġi-* fiili olarak göstermiştir. *Süġig* sözcüğüne “tatlı, tatlı bir madde; şarap” anlamlarını vermiştir. *Süġig* sözcüğünün Karahanlı Türkçesinde genellikle “şarap” bazen de “tatlı bir şey” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 796). Räsänen, *süġi-g* sözcüğüne “tatlı” anlamını vermiştir (Räsänen, 1969: 434). Doerfer de, sözcüğün kökünü *süġi-* fiili olarak vermiş ve sözcüğün Türkçe olduğunu bildirmiştir. *Süġig* sözcüğüne “tatlı, lezzetli; içilecek şey, şarap” anlamlarını vermiştir (Doerfer, 1967: 286-287). Boeschoten, DEMA’de *süġig* sözcüğüne “tatlı; kibar, hoşgörülü; şarap” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 302). Taş ta *süġig* sözcüğünün kökünü *süġi-* “tatlılanmak, güzelleşmek” fiilinden alarak *süġig’e* “tatlı; içilecek şey, şurup” anlamlarını vermiştir (Taş, 2015: 124). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *süġig* ~ *süġig* “her şeyin tatlı olanı; şarap” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 839), KTİKT’de *süġig* “tatlı, hoş, güzel” (Ata, 2019: 633), AH’de *süġig* “tatlı” (Arat, 1992: 224) olarak geçmektedir. *Süġig* DHKN’de ise tanımlanmamıştır.

Süġig, KB’de “tatlı, hoş, güzel; içilecek şey, şarap” anlamlarında kullanılmıştır. *Süġig* sözcüğünün, “tatlı, hoş, güzel” temel anlamından, benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile oluşmuş “şarap, şurup” yan anlamını kazandığı görülmektedir:

a. süġig tatlı, hoş, güzel

“*tilin sözlese söz şekerde süġig / boyun birdi beg kul uluġ ya kiġig*” (Ağzından çıkan sözler şekerden tatlı olsun; böylece bey kul, büyük küçük, hepsi sana boyun eğer KB [2070]).

b. süciğ içilecek şey, şarap

“süciğ içme boşlağ yorıma yavâ / yarağsız yavüz işte kaçğıl ivè” (İçki içme, faydasızca ve boşa dolaşma; yakışmayan ve kötü işlerden derhal uzaklaş KB [4061]).

2.19. tapuğ hizmet, kulluk; ibadet

Clauson, *tapığ* sözcüğünün kökünü *tap-* “hizmet etmek, kulluk etmek” fiili olarak belirtmiştir. *Tapığ* sözcüğüne “hizmet, kulluk” anlamlarını vermiştir. Sözcüğün daha ilk devirlerde dudak uyumu ile birlikte “*tapuğ*” şekline geldiğini bildirmiştir (Clauson, 1972: 437). Räsänen de, *tapığ* sözcüğünün kökünü *tap-*“tapmak, hizmet etmek” fiilinden almıştır. Sözcüğün *tap-yğ*, *tap-uy*, *tapay* formlarının bulunduğunu belirterek, *tapığ* sözcüğüne “hizmet, tapma” anlamlarını vermiştir. Räsänen ayrıca, sözcüğün kökünü oluşturan *tap-* fiilinin etimolojisini, *tawi* > Moğolca *taji* “kurban etmek, fedakarlık etmek” *tap* > Moğolca *tab* “eğlendirmek” ~ *tap-* olarak ilişkilendirmiştir (Räsänen, 1969: 462). Doerfer, Räsänen’in aksine *tāpūğ* sözcüğünün Türkçe kökenli olduğunu belirtmiştir. Hatta ona göre sözcük, Türkçe’den Moğolca’ya geçmiştir. Doerfer, *tāpūğ* sözcüğüne “hizmet, kulluk” anlamlarını vermiştir (Doerfer, 1965: 432). Boeschoten, *tapuğ* sözcüğüne “ön, huzur; hizmet, ibadet; saygı duymak” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 316-317). Taş, *tapuğ* sözcüğünün kökünü *tap-* “tapmak, bulmak, kavuşmak; hizmet etmek” olarak almış, buradan *tapuğ* sözcüğüne “hizmet, ibadet” anlamlarını vermiştir (Taş, 2015: 124). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *tapuğ* “hizmet, itaat; ibadet” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 855), KTİKT’de *tapuğ* “ibadet” (Ata, 2019: 657) olarak geçmektedir. *Tapuğ* AH ve DHKN’de ise tanıklanmamıştır.

Tapuğ sözcüğü KB’de “hizmet, kulluk” temel anlamına ek olarak, komşuluk ilişkisine dayalı öğretilme ile oluşmuş “ibadet” yan anlamıyla da kullanılmaktadır:

a. tapuğ hizmet, kulluk

“*tapuğ birle begler ağırlar kuluğ / tapuğ sinğse boldı kiçig öz uluğ*” (Beyler kulu hizmetleri yüzünden yükseltir; hizmetleri beğenildikçe küçükler yükselir KB [611]).

b. tapuğ ibadet

“*berü kel uluş kendte kılğıl tapuğ / kamuğ edğülükke açılsu kapuğ*” (Buraya gel, köy veya şehirde ibadet et; sana her türlü iyilik kapıları açılsın KB [3236]).

2.20. til dil, konuşma organı; dil, lisan

Clauson, *til* (*d-*) sözcüğüne “dil, dil organı” temel anlamını vermiştir. Sözcüğün bu anlamından hareketle mecazi olarak “casus; bilgi; gizli bilgi; dil, lisan” anlamlarını

kazandığını bildirmiştir (Clauson, 1972: 489). Räsänen, *tyl / til* sözcüğüne “dil, lisan, konuşma” anlamlarını vermiştir (Räsänen, 1969: 478). Boeschoten, *til* sözcüğüne “dil, dil organı; konuşma, lisan; casus” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 336). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *til* “genel olarak dil; konuşma organı; dil, lehçe; konuşma, söz; casus” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 876), KTİKT’de *til* “dil, lisan” (Ata, 2019: 672), AH’de *til* “dil, lisan” (Arat, 1992: 229), DHKN’de *til* “dil, konuşma organı; dil, lisan” (Utebekov, 2021: 366) olarak geçmektedir.

KB’de *til* sözcüğü “dil, konuşma organı” temel anlamında kullanılmaktadır. Türkçe’de kullanılan *til / dil* sözcüğü bugün, ağızımızdaki konuşmaya yarayan organı anlatan bir temel anlam ögesini belirtir. Dolayısıyla bu sözcük bir temel anlamlı sözcüktür. Başlangıçta sadece “dil, konuşma organı” temel anlamına sahip bu sözcük, dar bir anlam yapısından anlam genişlemesi ile “dil, lisan; bilgi; casus” yan anlamlarını kazanmıştır. Bu durum, komşuluk ilişkisine dayalı öğretilme ile de açıklanabilir. KB’de de *til* sözcüğü “dil, lisan” yan anlamına sahiptir:

a. til dil, konuşma organı

“biri bir bayat tapğı mindin kalır / ikinci idim yadı tilde barır” (Biri Tanrıya ibadet edemeyeceğim, ikincisi de dilim Tanrıyı zikredemeyecek KB [6171]).

b. til dil, lisan

“yorık bolsa kiminḡ buḡnka sözi / süciḡ tutḡu til söz me koḡkı özi” (Kim halk içinde nüfuz sahibi olursa, onun dili ve sözü tatlı olmalı, tevazu göstermeli KB [547]).

2.21. tüz düz, düzgün, doğru, eşit, denk; ova

Clauson, *tüz* sözcüğüne “düz, eşit, denk” anlamlarını vermiştir (Clauson, 1972: 571). Räsänen, *tüz* sözcüğüne “eşit, denk, düz” anlamlarını vermiştir (Räsänen, 1969: 508). Boeschoten, *tüz* sözcüğünün anlamlarını “düz, doğru, dik; doğru, gerçek; seviye, düzey” olarak belirtmiştir (Boeschoten, 2023: 364). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *tüz* “eşit, denk; düz” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 914), KTİKT’de *tüz* “uygun, doğru” (Ata, 2019: 700), DHKN’de *tüz* “düz, doğru” (Utebekov, 2021: 369) anlamlarında kullanılmıştır. Söz konusu sözcük, AH’de tanıklanmamıştır.

KB’de *tüz* sözcüğünün “düz, doğru, eşit, denk” temel anlamında kullanımına ek olarak “düz, düzgün, doğru” temel anlamından benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme sonucu oluşmuş “düz ova, ova” yan anlamı da kullanılmaktadır. Nitekim yer şekillerinden biri olan ova, eğimi az, düz alanlardan oluşmaktadır:

a. tüz düz, düzgün, doğru, eşit, denk

“kađmġ teg boğum erdi ok teg kōni tüz / ya teg egri boldı egildim tōnġittim” (Kayın gibi vücudum ok gibi düz ve dikti; şimdi yay gibi eğri oldu, eğdim, eğildim KB [6532]).

b. tüz ova

“ya kuzda yoriġlı kalın köp kutuz / ya tüzde yoriġlı uđ ingek öküz” (Bir de kuzeydeki dağlarda sürülerle dolaşan yaban sığırları veya ovada dolaşan inek ve öküz sürüleri KB [5372]).

2.22. uruġ tohum; nesil, soy, sop

Clauson EDPT’de *uruġ* sözcüğü ile alakalı olarak, sözcüğün temel anlamının “tohum, tane, çekirdek” olduğunu ancak mecazi olarak anlam genişlemesine uğramış “soy, nesil,” yan anlamını da kazandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 214-215). Räsänen, *uruy* sözcüğüne “çekirdek, tahıl, tohum; soy” anlamlarını vermiştir. *Uruġ* sözcüğünü *ur-gu* “vurmak” ile ilişkilendirmiştir (Räsänen, 1969: 516). Doerfer, *urūġ* sözcüğüne “soy, bilinen bir soydan gelen; ata, Cengiz Han’ın soyu” anlamlarını vermiştir. Ayrıca sözcüğün “tane, tohum, çekirdek” anlamlarına da değinmiştir. Sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu vurgulamıştır (Doerfer, 1965: 47). Boeschoten DEMT’de *uruġ* sözcüğüne “tohum; döl, soy, boy” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 374). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *urug* “herşeyin tanesi; tohum” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 923) olarak geçmektedir. *Uruġ*, KTİKT, AH ve DHKN’de tanıklanmamıştır.

KB’de *uruġ* sözcüğü “tohum, çekirdek; nesil, soy, sop” anlamlarında kullanılmaktadır. *Uruġ* sözcüğü “tohum, çekirdek” temel anlamından komşuluk ilişkisine dayalı öğretilme ile oluşmuş “nesil, soy, sop” yan anlamını da kazanmıştır. Bu tarz öğretilmelerde varlıklar arasındaki amaç-sonuç, parça-bütün, zaman-mekan vb. türünden ortak özellikler komşuluk özellikleri yaratmaktadır. Böylece bir sözün temel anlamı, komşu sözlerin anlam alanlarına bulaşarak, çokanlamlılığı meydana getirmektedir:

a. uruġ tohum

“*uruġ edġü ekse öner edġülük / ol edġü bolur ol yigü keđġülük*” (İyilik tohumu ekilirse iyilik çıkar, bu iyilik senin için yiyecek ve giyecek olur KB [4734]).

b. uruġ nesil, soy, sop

“*oġulsuz kişi ölse kesti uruġ / ajunda atı yitti ornu kuruġ*” (Oġulsuz kişinin ölünce nesli kesilir; dünyadan adı silinir ve yeri boş kalır KB [3375]).

2.23. yalavaç elçi; peygamber

Clauson, *yala:vaç / yala:waç / yala:var* sözcüğünün Farsça’dan alıntılama bir kelime olduğunu bildirmiştir. *Yala:vaç* sözcüğündeki *-va:ç / -wa:ç* Farsça ekin anlamının “ses, söz”

anlamına geldiğini vurgulamıştır. Ancak bu sözcüklerin Farsça'da kullanımının da tanıklanmadığını ilave etmiştir. Clauson *yalavaç* sözcüğünün, Fars hakimiyetindeki Harezm bölgesinde kullanılan bir sözcük olabileceğini belirtmiştir. *Yalavaç* sözcüğünün temel anlamını "elçi, diplomatik elçi" olarak vermiş, Manici edebiyatta ve İslamî terminolojide "peygamber" yan anlamını kazandığını vurgulamıştır (Clauson, 1972: 921). Räsänen, *jala* "davet etmek, sormak" madde başında *jalabač* sözcüğüne "elçi, ulak; peygamber" anlamlarını vermiştir. Sözcüğün Moğolca *žala* "yönetmek, idare etmek" ile ilişkisinin kesin olmadığını bildirmiştir (Räsänen, 1969: 181). Doerfer, *yālāvāč* sözcüğünün Orta Türkçe'den itibaren kullanılmaya başlanan Türkçe bir sözcük olduğunu ifade etmiştir. *Yālāvāč* sözcüğünün "elçi" temel anlamına geldiğini vurgulamış, Türkçe'den Moğolca'ya alıntılandığını belirtmiştir (Doerfer, 1975: 106). Boeschoten, *yalawač* sözcüğünün Farsça kökenli olduğunu bildirerek, sözcüğe "elçi; peygamber" anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 389). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT'de *yalavaç / yalawaç* "elçi, elçi olarak gönderilen kimse; peygamber, Allah'ın elçisi" (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 944-945), KTİK'de *yalavaç / yalawaç* "peygamber; elçi, Cebrail" (Ata, 2019: 740-741), DHKN'de *yalavaç* "peygamber" (Utebekov, 2021: 374) olarak kullanılmıştır. *Yalavaç*, AH'de tanıklanmamıştır.

Yalavaç sözcüğü KB'de "elçi, sefir; peygamber" anlamlarında kullanılmaktadır. *Yalavaç* "elçi, sefir" temel anlamından, komşuluk ilişkisine dayalı öğretilme ile "peygamber" yan anlamını kazanmıştır. Bu tür öğretimelerde, varlıklar arasındaki amaç-sonuç, parça-bütün, zaman-mekan vb. gibi ortak özellikler birbirlerini çağrıştıracı komşuluk ilişkileri yaratırlar. Nitekim "elçi, sefir" ve "peygamber" sözcüklerinin anlam bakımından ortaklıkları vardır. "Elçi, sefir" devletler arasında haberleşme ve görüşmeyi sağlayan görevlilerden oluşurken peygamberler de Allah'ın emirlerini insanlara ulaştırın kimselerdir:

a. *yalavaç* elçi

"*yalavaç tetig bolsa bilge oduğ / beg asğı bolur anda tutnur boğuğ*" (Elçi zeki, bilge ve uyanık olursa, her yerde hoş karşılanır, beyine faydalı olur KB [2638]).

b. *yalavaç* peygamber

"*fida kıldı barın nenğın hem özin / yalavaç anğar birdi iki kızın*" (O bütün malını ve kendisini feda etti; Peygamber de ona iki kızını verdi KB [56]).

2.24. *yol* yol, sefir; tutulan yol, yaşayış tarzı, kural

Clauson, EDPT'de *yo:l* sözcüğünün "yol, gidiş" temel anlamına sahip olduğunu, ancak erken dönem metinlerinde bile "zaman; iz" mecaz anlamlarına genişlediğini ifade etmiştir

(Clauson, 1972: 917). Räsänen, *jöl* sözcüğüne “uzaklaşmış, seyahat” anlamlarını vermiştir. *Jöl* sözcüğünü Moğolca *žol* “talih; talih yolu” sözcüğüyle ilişkilendirmiştir (Räsänen, 1969: 205-206). Doerfer, söz konusu sözcüğe *yōli* madde başında değinmiştir. Buna göre Doerfer, sözcüğe “uzaklaşmış” anlamını vermiş ve sözcüğün çoğu kez zaman bildirdiğini (defa, kere) ifade etmiştir. Doerfer’e göre *yöl* sözcüğü Räsänen’in görüşünün aksine Türkçe’den Moğolca’ya geçmiştir (Doerfer, 1975: 226). Boeschoten *yol* sözcüğüne “yol; hareket, davranış; durum, vaziyet; amaç” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 419-420). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *yöl / yol* “yol, yolculuk, sefer” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 980), KTİKT’de *yol* “yol, doğru yol, kurtuluş yolu; tutulan yol, tarik, yaşayış tarzı; sefer, yolculuk; defa, kere” (Ata, 2019: 783-786), AH’de *yol* “yol; tarik” (Arat, 1992: 241), DHKN’de *yol* “yol; tarik” (Utebekov, 2021: 380) olarak kullanılmaktadır.

KB’de *yol* sözcüğü “yol, sefer; tutulan yol, yaşayış tarzı, kural” anlamlarında kullanılmaktadır. *Yol* kelimesi “yol, sefer” temel anlamından benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile “tutulan yol, yaşayış tarzı, davranış biçimi, kural” yan anlamlarını kazanmıştır:

a. yol, sefer

“*kamuğ edgülikler bilig asğı ol / bilig birle buldı meşel kökke yol*” (Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgiyle göğe bile yol bulunur KB [208]).

b. yol tutulan yol, yaşayış tarzı, kural

“*azıp yügrür erdim ayu birdi yol / küyer erdim otka küdezme ol*” (yolumu şaşırılmış koşuyordum, bana yol gösterdi; o korumasaydı ateşte yanardım KB [384]).

2.25. yumuş hizmet, vazife; haber

Clauson, *yumuş* sözcüğünün kökünü *yum-* “dolaşmak, yaymak” olarak belirtmiştir. *Yumuş* sözcüğünün temel anlamını “ayak işi, getir götür işi” olarak vermiş, bu anlamdan hareketle “görev, iş” yan anlamlarına genişlediğini bildirmiştir (Clauson, 1972: 938). Räsänen *yumuş* sözcüğünün kökenini, *jumuš < jumul* olarak vermiştir. *Jumuš* sözcüğüne “iş, görev, emir” anlamlarını vermiştir (Räsänen, 1969: 211). Boeschoten *yumuš* sözcüğüne “iş, görev; haber” anlamlarını vermiştir (Boeschoten, 2023: 427). Taş, *yumuş* sözcüğünü *yum-* fiilinden alarak sözcüğe “hizmet, vazife” anlamlarını vermiştir (Taş, 2015: 178). Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de *yumuş* “iki veya daha fazla adam arasındaki haberleşme, haber götürüp getirme” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 988), KTİKT’de *yumuş* “haber, vazife” (Ata, 2019: 791) olarak geçmektedir. *Yumuş*, AH ve DHKN’de ise tanıklanmamıştır.

KB'de *yumuş* sözcüğü "hizmet, vazife; haber" anlamlarında kullanılmaktadır. *Yumuş* "hizmet, vazife" temel anlamından komşuluk ilişkisine dayalı öğretilme ile "haber" yan anlamını kazanmıştır:

a. yumuş hizmet, vazife

"uluğlar sözün tut yumuş kıl yügür / uluğ sözi tutsa tilekke tegir" (Büyüklerin sözünü dinle, hizmetlerine koş; büyüklerin sözünü tutan dileğine erişir KB [4179]).

b. yumuş haber

"ukup kirdi aydı negü aymışın / kadaşı anınğdın yumuş ıdmışın" (Hizmetçi geri dönüp onun dediklerini ve kardeşinin onun vasıtasıyla bir haber göndermiş olduğunu söyledi KB [5959]).

SONUÇ

Kutadgu Bilig çok anlamlı isimler açısından oldukça zengin bir malzemeye sahiptir. Ancak bu çalışma, örnek bir analiz çalışması olduğu için Kutadgu Bilig'de en sık kullanılan 25 tane çok anlamlı isimle sınırlandırılmıştır. Buna göre çalışmada yer alan *azak* "yolunu şaşırın; baştan savan, savsaklayan" sözcüğü *az-* "kaybolmak; yanılmak; baştan çıkmak" fiilinden, *batıg* "derin, çukur; bataklık" sözcüğü *bat-* "batmak, çakılmak" fiilinden, *isiğ* "ısı, sıcak, sıcaklık; iltifat, tatlı söz" sözcüğü *ısı-* "sıcak olmak, ısıtmak" fiilinden, *kezig* "sıra, nöbet; sıtma, veba" sözcüğü *kez-* "dolaşmak, gezmek" fiilinden, *kırtış* "deri, yüz, ten; ten rengi, ten rengi güzel olan" sözcüğü *kirt-* "kazıtmak, kestirmek" fiilinden, *süçig* "tatlı, hoş, güzel; içilecek şey, şarap" sözcüğü *süçi-* "tatlılanmak, güzelleşmek" fiilinden, *tapuğ* sözcüğü *tap-* "hizmet etmek, kulluk etmek" fiilinden, *uruğ* "tohum; nesil, soy, sop" sözcüğü *ur-* "vurmak" fiilinden, *yumuş* "hizmet, vazife; haber" sözcüğü *yum-* "dolaşmak, yaymak" fiilinden oluşmaktadır.

Kutadgu Bilig'de yer alan *aç* sözcüğü anlam kötüleşmesi yoluyla "açgözlü", *ağı* sözcüğü ad aktarması ile "hazine", *ağır* sözcüğü somutlaştırma ile "değerli, kıymetli", *ağız* sözcüğü benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile "bir şeyin ağzı", *arğa* sözcüğü benzerlik ilişkisine öğretilme ile "arka olan, yardımcı", *azağ* sözcüğü anlam genişlemesi ile "baştan savan, savsaklayan", *baş* sözcüğü benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile "baş, lider, ileri gelen; ön, uç, başlangıç", *batıg* sözcüğü benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile "bataklık", *bek* sözcüğü komşuluk ilişkisine dayalı öğretilme ile "çare, tedbir; kilit", *isiğ* sözcüğü benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile "iltifat, tatlı söz", *kezig* sözcüğü benzerlik ilişkisine dayalı öğretilme ile "sıtma, veba", *kır* sözcüğü ad aktarması ile "mezar", *kırtış* sözcüğü ad aktarması ile "ten rengi, ten rengi güzel olan", *kol* sözcüğü benzerlik ilişkisine dayalı

iğretileme ile “vadi”, *kök* sözcüğü iğretileme ile “mavi, yeşil, boz rengi”, *kün* sözcüğü ad aktarması ile “gün, gündüz”, *onğ* sözcüğü kültürel ve kurgusal ilişkiye dayalı iğretileme ile “doğru, hakikat”, *süçig* sözcüğü benzerlik ilişkisine dayalı iğretileme ile “içilecek şey, şarap”, *tapuğ* sözcüğü komşuluk ilişkisine dayalı iğretileme ile “ibadet”, *til* sözcüğü anlam genişlemesi ile “dil, lisan”, *tüz* sözcüğü benzerlik ilişkisine dayalı iğretileme ile “ova”, *uruğ* sözcüğü komşuluk ilişkisine dayalı iğretileme ile “nesil, soy, sop”, *yalavaç* komşuluk ilişkisine dayalı iğretileme ile “peygamber”, *yol* benzerlik ilişkisine dayalı iğretileme ile “tutulan yol, yaşayış tarzı, kural”, *yumuş* komşuluk ilişkisine dayalı iğretileme ile “haber” yan anlamlarını kazanarak, sözcüklerin çok anlamlılığını oluşturmuştur.

KISALTMALAR

AH : Atebetü'l-Hakayık

Al. : Almanca

DEMT : A Dictionary of Early Middle Turkic

DHKN : Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası

DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk

EDPT : An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

ET. : Eski Türkçe

Fr. : Fransızca

İng. : İngilizce

KB : Kutadgu Bilig

KTİKT : Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi

mec. : mecaz

OT. : Orta Türkçe

TMEN : Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen

VEWT : Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen

KAYNAKÇA

Akar, Ali (2021), **Türk Dili Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Aksan, Doğan (2009), **Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**,

Engin Yayın Evi, Ankara.

Arat, Reşit Rahmeti (1992). **Atebetü'l-Hakayık**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Arat, Reşit Rahmeti (2018), **Kutadgu Bilig**, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.

Ata, Aysu (2019). **Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Berbercan, Mehmet Turgut (2013), "*Kutadgu Bilig'de Fiillerin Çok Anlamlı Yapısına Genel Bir Bakış*", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c.6 s.24, ss.83-98.

Boeschoten, Hendrik (2023), **A Dictionary of Early Middle Turkic**, Brill, Leiden, Boston.

Clauson, Sir Gerard (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford University Press, Oxford.

Doerfer, Gerhard (1963-1975), **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band I-IV**, Franz Steiner, Wiesbaden.

Eker, Süer (2017), **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet B. (2010), **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet B. ve Ziyat Akkoyunlu (2018), **Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Haceminoğlu, Necmettin (2013), **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karaağaç, Günay (2013), **Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Karaağaç, Günay (2013), **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Feryal ve Saral, Rabia (2023), "*Kül Tigin Yazıtında Çok Anlamlılık*", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 12(1), 1-21.

Korkmaz, Zeynep (2010), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Räsänen, Martti (1969), **Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen**, Lexic/Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki.

Taş, İbrahim (2015), **Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tekcan, Münevver (2006). "*Toprağı Bol Olsun Deyimi Üzerine*", **Motif Halk Oyunları**

Eğitim ve Öğretim Vakfı Dergisi, c.47, ss. 16-17.

Tekcan, Münevver (2007), **Bayram Han'ın Türkçe Divanı**, Beşir Kitabevi, İstanbul.

Tekcan, Münevver (2008), **Hakîm Ata'nın Hz. Meryem Kitabı**, Beşir Kitabevi, İstanbul.

Türk Dil Kurumu (2019), **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Utebekov, Senbek (2021), **Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası**, Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım, Çanakkale.